

TRADICINĖ FRAZELOGIJA IR KITI SUSTABARĖJĘ KALBOS VIENETAI

Rūta Marcinkevičienė

Vytauto Didžiojo universitetas, Daukanto 50, 3000 Kaunas

1. Tradicinė frazeologijos samprata

Tradicinė frazeologijos samprata yra grindžiama skiriamaisiais jos narių – frazeologizmų bruožais, labai panašiai nusakomais lietuviškuose teoriniuose ir taikomojo pobūdžio darbuose: vadovėliuose, straipsniuose, žodynų įvaduose. Frazeologizmai apibūdinami kaip a) raiškos atžvilgiu – sustabarėję, stabilūs, pastovios leksinės sudėties ir gramatinės struktūros junginiai, dėl to pastovumo atkuriami iš atminties, imami gatavi, o ne kuriami kiekvieną kartą iš naujo, taigi vartojami kaip nusistovėję, įprastiniai kalbos vienetai, b) semantiniu aspektu – vientisi, apibendrintos reikšmės, galimai nusakomi vienu žodžiu, c) vartosenos atžvilgiu – turintys apibrėžtą leksinę aplinką, vadinamąją frazeologinę distribuciją, be kurios neįmanomas jų kaip frazeologizmų funkcionavimas, d) stilistiniu aspektu – vaizdingi, raiškūs, atliekantys kalbos ekspresyvinimo funkciją, nes abstrakčias sąvokas įkūnija konkrečiais vaizdais (Pikčilingis 1975: 347, Paulauskas 1977:6-7, Lipskienė 1979:9-10, Jakaitienė 1980:95-99, Palionis 1985:217, Vosylytė 1985:3, Galnaitytė ir kt. 1989:5, Barauskaitė 1995:60). Tiesa, skirtingi autoriai pateikia minėtus požymius skirtinga eilės tvarka, vieni (Paulauskas 1977:6, Jakaitienė 1980:95) į pirmą vietą iškelia reikšmės vientisumą, kiti – daugianarę, tokią kaip laisvųjų žodžių junginių raišką (Barauskaitė 1995:60), dar kiti – vaizdingumą (Galnaitytė ir kt. 1989:5) ar pastovumą (Vosylytė 1985:5). Tačiau visi požymiai nurodomi kaip būtini frazeologizmui nuo nefrazeologizmo atskirti. Teigiama, jog, jei junginys neturi vienos iš trijų ypatybių – reikšmių vientisumo, vaizdingumo, pastovumo, jis nėra frazeologinis (Paulauskas 1977:7)

Prie nefrazeologinių, nors ir pastovių, vientisos reikšmės, bet nevaizdingų žodžių junginių skiriami tokie sudėtiniai terminai *Rentgeno spinduliai*, *geležies rūda*, *kalio druska*. Kiti panašios struktūros terminai – *perkūno oželis*, *kiškio kopūstai*, *paukščių takas* – laikomi ir pastoviais, ir vientisais, ir vaizdingais, taigi frazeologizmais (Paulauskas, ten pat). Reikia pasakyti, kad vaizdingumas yra gana subjektyvus dalykas, todėl jo nevertėtų laikyti esminiu skiriamuoju požymiu. Štai J. Paulauskui “...ypač sunku įžiūrėti lyginimų vaizdingumo ypatybę” (Paulauskas 1977:7), o palyginimų žodyno autorė K. B. Vosylytė teigia, kad “... visi jie atkuriami iš atminties, turi daugiau ar mažiau vientisą reikšmę ir yra vaizdingi” (Vosylytė 1985:3). O minėtosios dvi terminų grupės skiriasi ne tiek vaizdingumu, kiek reikšmės perkėlimu, perprasminimo laipsniu, nes *Rentgeno spinduliai* yra tokie spinduliai, *kalio druska* yra tokia druska, o tuo tarpu *perkūno oželis* yra toks paukštis, o *Paukščių takas* – galaktikos dalis.

Be terminų, pastoviais, bet nefrazeologiniais junginiais yra laikomi dažnai kartojami laisvieji žodžių junginiai *vasaros atostogos*, *brandos atestatas* (beje, kai kuriuos jų J. Paulauskas nežinia kodėl laiko vaizdingais, pvz., *saugoti taiką*, *kosmoso užkariautojai*, *močiutė sengalvėlė*) bei vientisos reikšmės žodžių junginiai *duoti patarimą*, *laikyti egzaminus*. Antruju atveju frazeologiškumą taip pat lemia subjektyviai suvokiamas vaizdingumas.

Panašiai į frazeologinius ar šiaip pastoviuosius žodžių junginius skiriami ir tautologiniai žodžių junginiai, pvz.: *akys kaip akys*, *aiškių aiškiausias* laikomi nefrazeologiniais, o *eik eik*, *akis į akį* –

frazeologizmais; ne kartu rašomi žodžiai, pvz.: *kas nors, bet kas, kažin kaip, kada ne kada* taip pat nefrazeologizmai. Frazeologizmais jie tampa tik įgiję perkeltinę reikšmę ir ėmę reikšti visai kitus dalykus, pvz.: *kažin kur* reikšme “toli” (Paulauskas 1977).

Iš siaurai suvokto frazeologizmo reikalaujama visiško, t. y. visų jo narių perprasminimo, todėl daliniai perprasminimo atvejai, kai tik vienas pastovaus žodžių junginio žodis tame junginyje įgyja specifinę perkeltinę reikšmę (*lengvoji pramonė, sausas vynas*) frazeologizmais nelaikomi. Jie nelaikomi frazeologizmais net ir tuo atveju, kai yra vaizdingi, pvz.: *užmušk* (t. y. niekaip) *neatsimenu, ašara* (t. y. labai mažai) *pieno* (Paulauskas 1977:8).

Tačiau klasifikuojant frazeologizmus reikšmės požiūriu pagal jų motyvuotumo laipsnį į idiomias, tropinius (metaforinis ir metoniminius), lyginamuosius frazeologizmus bei frazeologines samplaikas (Jakaitienė 1980, Barauskaitė 1995) pastariesiems perprasminimo reikalavimas netaikomas: “Frazeologinių samplaikų komponentus sieja pastovumas. Reikšmės perprasminimas, kitas svarbus tipinių frazeologizmų požymis, jiems nebūdingas” (Barauskaitė 1995:62). Prie samplaikų autorė priskiria tokius frazeologizmus kaip *juokus krėsti, akį užmesti, kvapą gaudyti, pykčiu nesitverti* ir vadina juos frazeoloidais. E. Jakaitienė (1980:107) samplaikoms skiria dviejų tos pačios kalbos dalies (*skūra ir kaulai, rytas vakaras, šleivas kreivas, trumpai drūtai*) ar net tos pačios šaknies žodžių junginius (*diena iš dienos, viena vienon, tiek ir tiek*) bei sakinių nuotrupas su ryškiu emocinius atspalviu (*kad negali* reikšme “labai”, *kad kokios* – “visai galimas dalykas”, *kur tau – reiškiant nusivylimą*). Ir vienu, ir kitu atveju konstatuojama, kad frazeologinių samplaikų reikšmė labai artima jų dėmenų tiesioginėms reikšmėms, o patys junginiai laikomi frazeologijos paribiu, svyruojančiu tarp laisvųjų ir frazeologinių žodžių junginių.

Taigi iš esmės susiduriant su frazeologija praplečiama jos samprata, parodomas aiškios takoskyros stygius, kai kuriems leksikografams priimtinesnė platesnė frazeologijos samprata, o specialiuose frazeologijos žodynuose pateikiama ir tokių žodžių junginių, “... kurie nėra itin vaizdingi bei raiškūs, bet kalboje dažnai vartojami (...), pvz.: *antra vertus, galų gale, verkiant reikia*” (Galnaitytė ir kt. 1989:5).

Šiame darbe siūloma praplėsti tradicinę lietuviškąją frazeologijos sampratą, įtraukiant į ją įvairių tipų pastoviuosius žodžių junginius, konstrukcijas ar sakinius, nes pastovumas, sustabarėjimas, dažnas ėjimas drauge autorės nuomone turėtų būti laikomas pačiu svarbiausiu ir patikimiausiu požymiu. Kiti požymiai – reikšmės vientisumas, visiškas ar dalinis perprasminimas, vaizdingumas dėl sunkiai apčiuopiamo ir ganėtinai subjektyvaus pobūdžio neturėtų būti laikomi privalomais labai dideliame sustabarėjusios leksikos sluoksniui. Jis gausus, dažnai vartojamas ir struktūriškai įvairus galėtų, panašiai kaip frazeologinės samplaikos, užimti kitą skalės galą, skalės, kurios centre būtų visiems junginiams privalomas pastovumas ir daugianarė raiška, viename gale – reikšmės vientisumas ir visiškas perprasminimas ir su juo susijęs reikšmės nemotyvuotumas bei vaizdingumas, o kitame – dalinis perprasminimas, dalinė ar visiška motyvacija bei atspėjamumas. Prie pastoviųjų žodžių junginių, frazių ir/ar sakinių derėtų priskirti ir kitus plačiai paplitusius sustabarėjusius kalbos vienetus: tokius smulkiosios tautosakos vienetus kaip patarles, priežodžius, mįsles, minkles, pasakų, žaidimų, skaičiuočių, mėgdžiojimų elementus, be to, dar keiksmus, įvairių ritualų, apeigų, maldų žodžius, etiketo frazes ir kitas mandagybes, aforizmus, sentencijas, visiems žinomas citatas ar tų citatų aliuzijas, šūkius, perspėjimus, žodinius reklamų elementus ir šiaip visokius į ankstesnius skirsnius nepatekusius posakius, jei ir tik jei jie yra ganėtinai sustabarėję, visuotinai paplitę, atkuriami iš atminties, o jų trūkstamos grandys nesunkiai atspėjamos.

2. Sustabarėjusių kalbos vienetų vardai

Kyla klausimas, kaip reiktų vienu vardu vadinti gausius ir įvairius sustabarėjusius kalbos vienetus. Lietuvių kalboje esama keletu bendro pobūdžio pavadinimų, tiesiogiai nesiejamų su frazeologija: *pastovūs, sustabarėję (apstabarėję), neskaidomi žodžių junginiai* ar *samplaikos*. Gramatikose keliažodžiai junginiai įvardijami kaip žodžių junginiai (DLKG 1994, Labutis 1998), žodžių grupės (Valeckienė 1998), frazės (LG 1997), konstrukcijos (Balkevičius 1998). Čia daugiau žiūrima struktūros nei semantikos ar vartosenos, todėl frazeologizmai neatskiriami nuo kitų, laisvųjų ar ne visai laisvų žodžių junginių, plg.: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, kurioje trumpai minimi pagal reikšmę neskaidomi, sudėtiniais daiktų pavadinimais einantys prijungiamieji žodžių junginiai ir frazeologizmai (DLKG 1994:483).

Kai kurie autoriai atsižvelgia į žodžių junginių vartosenos ir semantikos ypatumus. Štai Vitas Labutis skiria a) *laisvuosius žodžių junginius* ir jų priešybę – b) *nelaisvuosius*, semantiškai neskaidomus, atsimenamus, gatavus vartojamus, žodžių junginio struktūrą turinčius idiominius frazeologizmus (*knygų žiurkė, akmens ant akmens nepalikti*) ir dvižodžius geografinius pavadinimus (*Kuršių marios, Grižulo ratai*). Šioje klasifikacijoje nurodyti ir c) *apylaisviai junginiai*, kurie nuo nelaisvųjų skiriasi galimybe atidalyti jų dėmenis su pirmine kievieno reikšme, nors, autoriaus nuomone, tai ir neįprasta. Čia priklauso dalis neidiominių frazeologizmų, išlaikančių atskirų žodžių semantinę ryšį su pirmine reikšme (*kraują lieti, ašarą varvinti*), daugelis sudėtinų pavadinimų bei terminų (*kalbos dalys, akcinė bendrovė, kramtomoji guma*). Prie “ne visai laisvų”, taigi apylaisvių, autorius priskiria ir tuos sudėtinius junginius, kurie, anot V. Labučio, yra neišdalijami dėl vieno dėmens semantikos. Kitaip sakant tuos, kurie pavadina vieną dalyką ar vieną objektą (Labutis 1998:52-53). Taigi V. Labutis pateikia trinarę žodžių junginių klasifikaciją pagal žodžių junginių laisvumą arba suaugimo laipsnį. Tačiau jis apsiriboja tik žodžių junginiais, o sustabarėti linke ir didesnės apimties ir kitokios gramatinės struktūros vienetai.

Jonas Balkevičius, analizuodamas predikatinės konstrukcijas, skiria a) *neskaidomuosius vardažodžių junginius (ir samplaikas)*, kuriems priklauso tikriniai vardai, mokslo terminai, frazeologizmai, metaforos, apozicinės samplaikos ir kita (*Šviečiamasis amžius, vaikų darželis, mokslo reikalų prorektorius, oro slėgis, akies obuolys*) ir b) *neskaidomuosius veiksmožodinius junginius*, t. y. frazeologizmus, kurie gali turėti ir predikatinio ir nepredikatinio žodžių junginio pavidalą *dėjau į akį, nepilk alyvos į ugnį*. Predikatiniais galima skirti sakinio struktūrą turinčius posakius. Prie neskaidomųjų autorius priskiria ir apstabarėjusius vientisos reikšmės junginius, turinčius “taip pat vientisą, kiek apstabarėjusią, bet ne perkeltinę reikšmę” (*daro tvarką, daro gėdą, daro išpūdį, eina sargybą, eina imtynių, eina už vyro*) (Balkevičius 1998:51 ir 71-72 atitinkamai).

Aukščiau nurodytuose leksikologijos ir stilistikos vadovėliuose minimi jau aptarti frazeologijos sandai *idiomos* ir *frazeologizmai*, o jų paribyje – *pastovios žodžių samplaikos, frazeologinės samplaikos ir frazemos*. Šiuo atveju labiau gilinamasi į semantiką nei į gramatiką, neskiriami žodžių junginio ar frazės ir sakinio struktūrą atitinkantys posakiai. Specialiuosiuose žodynuose pateikiama vienu žodžiu apibendrinama *frazeologija*, ar konkrečiau *frazeologizmai, posakiai*. Atrodo, kad populiarėja daugiau aprėpiantis ir mažiau įpareigojantis *posakio* terminas.

Juo vadinami ir tradiciškai suprantami frazeologizmai (plg. Janinos Lipskienės *Lietuvių kalbos somatiniai posakiai*), ir aforizmai, sentencijos, priežodžiai, patarlės (plg. Valerijos Vaitkevičiūtės *Posakių ir žodžių žodynas*) labai įvairiai apibrėžiami įvairiuose šaltiniuose. Struktūriniu aspektu žvelgiant žodyne esama sakinių (*Engiamųjų genijų autoritetas auga*), žodžių junginių (*dėl tėvynės*) ir atskirų žodžių (*skaistykla*), todėl galima manyti, kad *posakiais* autorė laiko ir sakinius, ir žodžių junginius.

Kasdienėje kalboje ir periodikoje dar galima išgirsti neteiktinąjį keliažodžio junginio pavadinimą *išsireiškinimas*, taip pat *frazė* ir *posakis*, nebrėžiant ribos tarp žodžių junginio ir sakinio, pvz., Jurgis Kunčinas *sparnuota frazė* vadina sakinį “Už laisvą Estiją mes kausimės iki paskutinio lietuvio” (Siamo tryniai, Šiaurės Atėnai 2001 m. rugpjūčio 11 d.). Panašiai ir rusų kalboje *sparnuotais žodžiais* vadinami plačiai paplitę posakiai.

Kalbotyros terminų žodyne dar minimi terminai *klišė*, *štapas*, *šablonas*, kuriais apibūdinami stereotipiniai, trafaretiniai *pasakymai* ar rašomosios kalbos *konstrukcijos* (mano išskirta – R. M.). Kai kuriems iš šių terminų, dažniau vartojamiems populiariojoje spaudoje nei mokslinėje literatūroje, būdinga neigiama konotacija, todėl jie ir vartojami tuomet, kai reiškiamas sustabarėjusių posakių vertinimas. Tai ypač pasakytina apie štapą, kuris yra apibrėžiamas kaip “netekęs ekspresyvumo, nublankęs ir nuvalkiotas pasakymas” (KTŽ 1990). Jei spręstume iš pateiktų pavyzdžių, tai šie sinonimiškai vartojami terminai aprėpia ir žodžių junginius, ir konstrukcijas, ir sakinius (*Gerbiami Lietuvos žmonės, Atsakydami į Jūsų š. m. kovo 15 d. raštą Nr. 100 pranešame, kad...*),

Kitomis kalbomis sustabarėję vienetai tradiciškai priskiriami *frazeologijai* ir *idiomatikai*. Pažymėtina, kad anglosaksų kraštuose populiariesnis *idiomos* terminas, apimantis ne tik tikrąsias idiomias, bet ir tropinius frazeologizmus bei palyginimus. Anglų kalboje atsiradęs, plačiai paplitęs ir kitų kalbų pasiskolintas terminas *kolokacija*, atitinkantis mūsiškius sustabarėjusius ar apstabarėjusius, bet nebūtinai frazeologinius junginius, skirtas įvardinti visais atžvilgiais labai įvairiems dažnai kartu drauge vartojamiems keliažodžiams junginiams. Populiarus ir plačios semantinės apimties terminas, aprėpiantis visus dažnai drauge vartojamus žodinius ir nežodinius (vaizdinius, garsinius) ženklus, ypač paplitęs JAV, yra *klišė* (žr. <http://www.westegg.com/cliche>).

Būtų prasminga skirti plačiai ir neprofesionaliai suprantamus pagal struktūrą skirtingai įvardijamus *posakius ir frazes*, atitinkančius sakinio ir žodžių junginio sandarą. Profesionaliau, laikantis lingvistinių konvencijų, vertėtų išlaikyti tradicines *idiomos* ir *frazeologizmo* sampratas, o be to dar papildomai įvardyti įvairius *sustabarėjusius kalbos vienetus: posakius, konstrukcijas ir žodžių junginius*, kuriuos galima vadinti lituanistikoje jau įsitvirtinusi terminu *kolokacija*. Imant plačiau, idiomos, frazeologizmai, kolokacijos ar ir kitaip įvardijami sustabarėję kalbos vienetai galėtų sudaryti *frazeologiją*, o *posakis ir frazė* galėtų pretenduoti į universalų, nevertinamąjį, pernelyg neterminologizuotą bet kokio sustabarėjusio sakinio (*posakis*) ar žodžių junginio (*frazė*) pavadinimą. Tačiau realioje, nekodifikuotoje vartosenoje terminai įsitvirtina ir paplinta pagal savus, sunkiai prognozuojamus dėsnius. Kadangi dar nėra nusistovėjusios griežtos sustabarėjusių kalbos vienetų įvardijimo tradicijos, šiame darbe jie vadinami taip: bendruoju atveju – *sustabarėjusiais kalbos vienetais*, o konkrečiau, atsižvelgiant į jų struktūrą (*sustabarėjusiais, gatavais*) *posakiais* ir *frazėmis* arba *žodžių junginiais*. Detaliojoje klasifikacijoje dar minimos *idiomos* ir *tradiciniai frazeologizmai, morfologinės samplaiškos, kolokacijos, rėminės konstrukcijos* ir kt. Pastarieji apibūdinami vėliau, pirmiau derėtų pateikti argumentus, kodėl įvairius sustabarėjusius kalbos vienetus vertėtų laikyti plačiai suprastos lietuvių kalbos frazeologijos dalimi.

3. Frazeologijos centras ir paribiai

Naujosios informacinės technologijos, elektroniniai tekstynai drauge su juos aptarnaujančia programine įranga ir jų analizė įtikinamai parodė, kad kalba yra konstruojama ir suvokiama pagal vadinamąjį fraziškumo principą. Pagal šį principą kalbą sudaro didelis kiekis gatavų ar pusiau gatavų frazių, iš kurių kuriami sakiniai ar ir didesnės teksto atkarpos. Anot Sinclairio (1996, 1999),

fraziškumo principas dominuoja, sustabarėję kalbos vienetai sudaro kur kas didesnę tekstų dalį nei atskirai parinkti žodžiai ir laisvieji žodžių junginiai. Šis teiginys yra pagrįstas ir psicholingvistų, kurie yra nustatę, jog gatavoms frazėms pavartoti savo kalboje ar suvokti kito kalboje užtenka kur kas trumpesnio laiko tarpo nei pavieniams į gramatinės struktūras sudėliotiems žodžiams (Nattinger et al. 1992:17).

Pripažinus fražiškumo principą plačiai ir įvairiai suvoktas dažnai drauge vartojamų žodžių junginys, vadinamoji kolokacija, tapo itin populiariu tyrimų ir leksikografinių aprašų objektu (lietuviškai apie tai žr. Marcinkevičienė 1995, 2000). Šie daugiau ar mažiau sustabarėję žodžių junginiai suvokiant ar tyrinėjant kalbą paprastai išryškėja tik iš panašių vartosenos atvejų daugybės, nes daugelis tokių frazių turi labai įvairią apimtį, neryškias ribas (paribyje yra kur kas didesnė leksemų įvairovė nei centre), leksiškai ir gramatiškai įvairiojančius sandus frazės viduje, kintamą žodžių tvarką ir ganėtinai įvairiojančią kontekstą, kitaip sakant dalykus, apsunkinančius tiek automatinę, tiek ir neautomatinę kolokacijų paiešką ir apdorojimą.

Taigi tekstynuose dominuoja nors ir įvairialypės, bet dažnos kolokacijos, o ne kur kas stabilesni, bet reti tikrieji frazeologizmai. *Collins Cobuild Dictionary of Idioms* rengėjams prisireikė labai didelio tekstyno, nes 10 milijonų žodžių apimties tekстыne nebuvo rasta net trečdalis į žodyną vėliau iš didesnio tekstyno įtrauktų idiomų. Pačios dažniausios idiomos vidutiniškai pasirodo kartą kas du milijonus žodžių (Moon 1995:V). Tą pačią problemą matyt turėjo ir *Mokyklinio lietuvių-rusų kalbų frazeologijos žodyno* rengėjai, nes žodyno įvade prisipažino, kad “kai kurie pavyzdžiai sukurti žodyno sudarytojų” (Galnaitytė ir kt. 1989:5). Didžioji dalis tradicinių frazeologizmų ne tik vartojama palyginti retai, bet daugelio gimtakalbių yra iš vis nesuprantama, tuo galima įsitikinti juos apklausus, apklausai naudojant aiškinamuosiuose bei specialiuosiuose frazeologijos žodynuose pateiktus frazeologizmus. Naująją, realiai vartojamą frazeologiją sudaro kitokie, ne tokie vaizdingi ir/ar perprasminti žodžių junginiai.

Dar vienas argumentas už plačiąją frazeologijos sampratą yra tas, kad kitos kalbos jau seniai yra įsileidusios vadinamąsias pusidiomas (*semi-idioms*) ir kitus daugianarius sustabarėjusius kalbos vienetus į frazeologijos valdas. Ypač dažnai tai daroma kalbos mokymo tikslais, kai reikia pateikti ne tik kalbos struktūros, bet ir vartosenos aprašus, išmokyti svetimkalbius teisingai vartoti leksinius vienetus. Čia gatavos ar pusiau gatavos frazės, vadinamoji pusfabrikatinė kalba (*prefabricated speech*) yra labai tinkama. Populiariojoje anglų kalboje taikomosios lingvistikos atstovai (Nattinger et al. 1992) išvelgia kelis sustabarėjusių frazių tipus: a) tradicines neatspėjamos reikšmės idiomoms (tokias kaip *to kick the bucket* reikšme ‘mirti’) ir prie jų besišliejančias klišes, prilygstančias idiomoms sustabarėjimo laipsniu, bet besiskiriančias apimtimi bei motyvuotumu (*there’s no doubt about it, have a nice day*) ir b) nekanonines frazes (*non-canonical phrases*), neturinčias griežtos įprastinės gramatinės struktūros, kur kas variantiškesnes nei klišės ir idiomoms: (*by and large, off with his head, waste not, want not*). Dar skiriamos paprastosios kolokacijos, kurios apibrėžiamos kaip tokių žodžių junginiai, kurių nariai drauge yra vartojami dažniau nei tikėtina, ir leksinės frazės (*lexical phrases*), t. y. tokios kolokacijos, kurios atlieka pragmatinę funkciją (Nattinger et al. 1992:32-36).

Leksinės frazės yra tokie formos ir funkcijos junginiai, kurie apima tris kalbos lygmenis: leksiką, gramatiką ir pragmatiką. Jos gali būti įvairios apimties, įprastinės ar neįprastos sintaksinės struktūros, ganėtinai kintamos ir todėl lanksčiai prisitaikančios prie konteksto, tačiau pakankamai sustabarėjusios ir todėl atpažįstamos. Joms priklauso a) vadinamieji daugianariai žodžiai (*polywords*), atliekantys apibendrinimo, nuostabos, siejimo ir kitas funkcijas (*in a nutshell, what on earth, for that matter*), b) institucionalizuoti posakiai (*institutionalized expressions*) – patarlės,

aforizmai, mandagumo frazės, citatos, aluzijos, jei tik jos atlieka pragmatinę funkciją (*there you go* reiškia pritarimą, *have a nice day* – atsisveikinimą, *be that as it may* – sutikimą) bei c) rėminės frazės ar konstrukcijos (*phrasal constraints*), turinčios pastovią ir kintamąją dalį, pvz., kreipiniai ir atsisveikinimai laiškuose (*dear..., see you ..., a ...ago*). Taigi pagrindinis visos pusfabrikačių kalbos skiriamasi požymis yra sustabarėjimas, o specifinis skiriamasis leksinių frazių požymis – pragmatinė jų funkcija.

Čekų lingvistai ir leksikografai vartoja terminus *frazema* ir *idioma*, o jais pavadinamus vienetus apibrėžia pirmiausia kaip pastovų ir nedalomą žodžių junginį, kurio nors vienas narys yra vartojamas perkeltine reikšme, taigi yra perprasminimas, o visas junginys dažnai yra vaizdingas. Idioma nuo frazemos panašiai kaip idioma nuo frazeologizmo skiriasi perprasminimo ir sustabarėjimo laipsniu. *Slovník česke frazeologie a idiomatiky* sudaro palyginimams, veiksmožodiniams ir neveiksmožodiniams posakiams skirti keturi tomai. Įdomu tai, kad frazeologijai priskiriami abstrakčiųjų daiktavardžių junginiai su veiksmožodžiais, vaidinami kvazifrazėmis pgl.: *delat / prokazovat nekomu milosti* (*condescend to assist someone*) (SČFI 1994:26-29). Tai tipiškos kolokacijos, pagal mūsų tradiciją frazeologijai nepriklausančios.

Mūsų leksikografai, versdami plačiai suprantamų frazeologizmų žodynus į lietuvių kalbą, yra priversti taikytis prie originalo kalboje paplitusios frazeologijos sampratos. Štai *Anglų – lietuvių kalbų kasdienių frazeologizmų žodyno* lietuviškosios dalies rengėjų pratarmėje konstatuojama, kad “autorius frazeologizmus supranta labai plačiai, bet daugiausiai iškelia tokių pasakymų, kurie gali neatrodyti tikri frazeologizmai, tačiau tiksli jų vartoseną kelia nemaža sunkumų.” (Katiliūtė ir kt. 1999:9). Žodyno autorius Martinas H. Manseris taip pat pripažįsta aprašomųjų frazeologizmų savitumą (čia daugiausiai įeina šnekamosios kalbos posakių, atliekančių tam tikrą funkciją šnekoje, taigi leksinių frazių) ir tą faktą, jog daugeliui gimtakalbių jie nepastebimi, vartojami iš įpročio ir inercijos (Manser 1999:5). Kalbos mokovui tokie posakiai ar frazės bei paprasčiausi žodžių junginiai ir jų samplaikos yra būtini kaip kalbinės konvencijos, kalbos ritualo dalis. Taip išryškėja dar viena sustabarėjusio kalbos vieneto dimensija – jie turi kalbinę specifiką, išryškėjančią tik lyginant kelias kalbas. Vienos kalbos kontekste šie kalbos vienetai sunkiau identifikuojami.

4. Kryžiažodžių frazeologija

Kyla klausimas, ką laikyti netradicine plačiai suvoktos lietuviškosios frazeologijos dalimi ir kaip vadinti jai priklausančius sustabarėjusius kalbos vienetus. Jei laikysime sustabarėjimą ar stabilumą svarbiausia šio sluoksnio skirtimi kalbos kūrimo procese, tai suvokiant kalbą sustabarėjimas tampa atspėjamumas. Kitaip sakant, jei kas pradeda sakyti mums žinomą posakį ar frazę, mes galime ją užbaigti ar įterpti trūkstamas grandis. Šiuo sustabarėjusių kalbos vienetų dalinio spėjimo principu remiasi palyginti neseniai atsiradusi ir labai paplitusi kryžiažodžių rūšis, vadinamieji panoraminiai kryžiažodžiai. Juose gausu nebaigtų žodžių junginių, frazių ir posakių su trūkstamais žodžiais, pažymėtais daugtaškiais pradžioje, viduryje ar pabaigoje. Spėjamiems žodžiams įrašyti yra skirti kryžiažodžio langeliai, kurie padeda orientuotis, nes nurodo trūkstamo žodžio ilgį ir, jei teisingai išspręstos kitos užduotys, kelias to žodžio raides. Bet labiau nei kryžiažodžio struktūra spėjimas remiasi kalbos mokėjimu ir atmintimi, todėl šios panoraminių kryžiažodžių užduotys labai tinka vartosenos konvencijai tirti.

Tyrimui buvo panaudoti 178 specialių kryžiažodžiams skirtų žurnalų *Aha, Bingo, Dvylika, Oho, Manija, Panorama, Pramoga, Ringas* su teisingai išspręstais kryžiažodžiais, kurių kiekviename žurnale buvo nuo kelių iki keliolikos. Iš viso buvo surinkta apie 1000 spėjamųjų posakių, kurių nemaža dalis kartojosi, ėjo iš vieno kryžiažodžio į kitą. Visa aptariamųjų posakių visuma laikytina

daugumai girdėtų, žinomų ir mokamų frazių rinkiniu, šiandieninio žmogaus suprantamų ir dažnai vartojamų kalbos vienetų kolekcija. Jei kam dalis sustabarėjusių frazių ir nebūtų žinoma, tai nuolat pakartojamos jos tikrai yra tapusios kryžiažodžių mėgėjų kalbos savastimi. Ji, paimta drauge su kitoms kryžiažodžių užduotims spręsti reikalingomis žiniomis, atskleidžia šiandieninio žmogaus mentalitetą, todėl yra vertinga ir tyrinėtina ne tik kalbiniu, bet ir sociologiniu, kognityviniu, psichologiniu ar dar koku kitu aspektu.

Sustabarėjusių posakių ar frazių įvairovė kryžiažodžiuose itin didelė, jų skalė apima mažai ir kintančias, prie konteksto pritaikomas patarles ir priešodžius, tradicinius frazeologizmus, etiketo frazes, tiksliai citatas, sentencijas kitomis kalbomis (dažniausiai lotynų), ir vadinamąsias kolokacijas, dėl riboto žodžių junglumo atsiradusius posakius, ir beveik laisvus žodžių junginius, kurių vieną ar kitą elementą galima atspėti ne tiek pagal žodžių vartosenos ypatumus, kiek pagal aiškia, kitais junginio žodžiais nusakomą situaciją. Pateikiami sustabarėję kalbos vienetai yra įvairios apimties, gramatinės sandaros, vartojimo sferos. Čia jie klasifikuojami ir aprašomi pagal kelis požymius: a) pagal sustabarėjimo laipsnį, išreiškiamą variantiškumu, t. y. pagal tai, ar spėjamas žodis yra vienintelė, ar viena iš keletos, ar tik labiausiai tikėtina galimybė. Lengviausiai atspėjami ir nuo konteksto nepriklausomi yra labiausiai sustabarėjusių ir nekintančių posakių elementai, kitaip sakant tie, kurie iš atminties atkuriami gatavi, po jų eina variantiškesni sakiniai, frazės ar žodžių junginiai, na, o apylaisvių žodžių junginių trūkstanti žodžiai yra tik labiausiai tikėtini. Juos atspėti padeda logika ir nekalbinės situacijos išmanymas. Kiti klasifikavimo požymiai – b) žodžių junginio ar sakinio struktūra ir c) sustabarėjusio kalbos vieneto atsiradimo priežastis – kalbos savastis ar nekalbinė tikrovė. Pagal pastarąjį kriterijų skiriamos dvi pagrindinės klasifikacijos grupės: kultūros ir istorijos nulemti ir kalbos specifikos sąlygoti sustabarėję kalbos vienetai. Smulkiausios klasifikacijos padalos įvardijamos pagal ryškiausią jų požymį: semantinį, gramatinį ar dar kokį kitokį.

4.1 Kultūros ir istorijos nulemti sustabarėję kalbos vienetai

Čia priklauso tos sustabarėjusios frazės ar posakiai, kurie yra vienaip ar kitaip susiję su nekalbine tikrove, kurių sustabarėjimas yra nulemtas kultūros istorijos, religijos, literatūros ir tautosakos, žiniasklaidos faktų. Jie įsimenami ir vėliau iš atminties atgaminami daugiau dėl kultūrinės nei dėl kalbinės konvencijos.

Kryžiažodžių **priežodžiai ir patarlės** sudaro bene didžiausią sustabarėjusių kalbos vienetų dalį, spėjimui pateikiami bet kurie jų žodžiai. Mūsų skalėje patarlės ir priešodžiai priklauso prie stabiliausių, paprastai gramatinę sakinio formą turinčių posakių. Kryžiažodžiuose pateikiama jų visuma galėtų būti įdomi tyrinėtojams šiandieninio jų paplitimo aspektu. Čia pateikiamos po kelis kartus pasikartojančios patarlės ir priešodžiai, čia ir kitur skliaustuose nurodomi spėtinai žodžiai:

pigią mėsą šunys (ėda); (moki) žodį, žinai kelią; juokiasi puodas, (kad) katilas juodas; šuns (balsas) į dangų neina; savoį (šaly) pranašu nebūsi; (bėda) bėdą veja; šuo ir (kariamas) pripranta; (ar) vienas šuo margas; dėl (tos) skylės visi tylės; nėra namų (be) dūmų; (balon) puolęs sausas nekelsi; (su) siūlu atrasi kamuolį; (arti) bažnyčia, toli Dievas; (kad) katės lotų, šunų nereiktų; kiekviena pušis savo šilui (ošia); (žilė) galvon, velnias uodegon.

Kiti smulkiosios tautosakos elementai: a) vaikų žaidimų nuotrupos:

(tam) davė, (tam) davė, tam neliko; pele, pele, (pas) ką žiedas žydi;

b) mįslės ar jų nuotrupos:

(šonas) šyla, (šonas) šyla; dvi (sesės) per kalnelį nesueina; kabo (kabikas), tupi tupikas; du bėga, du (veja);

c) būrimas ramune (*myli nemyli*);

d) dainelių žodžiai:

(du) gaideliai; (ėsk), karvute, žalią šieną; (barė) Jonas katinėlį;

e) pasakų frazės ar vardai:

(avinėli), pasipurtyk; (Sezamai), atsiverk; (už) devynių jūrų, (už) devynių marių; kaip (tarė), taip padarė; trečias brolis (Jonas); lapė (snapė); (kiškis) piškis skeltalūpis; musė vilko (pusė); kur buvęs, kur (nebuvęs); liko tik nagai ir (ragai);

f) vaikų kalbos posakiai:

ar atnešei kiškio (pyrago)? Nukrito arba pagavo (zuikį).

Pagal sustabarėjimo laipsnį čia dar priklausytų g) maldų žodžiai:

atleisk mums mūsų (kaltes); Tėve mūsų, kuris (esi) danguje

ir kiti sakiniai iš krikščioniškų apeigų ir katekizmo:

tik (tark) žodį ir mano siela pasveiks; netark Dievo (vardo) be reikalo.

Nekaitomos yra ir sentencijos, apibūdinamosios frazės ir panašūs **svetimomų kalbomų posakiai:**

persona (non) grata; (ad) rem; (post) factum; (va) bank; (ad) multos annos; (in) vogue; (in) vino veritas; (Alma) Mater; (homo) sapiens; made (in) USA; (post) factum; (salem) aleikum; (Ave) vita; (quo) vadis?

arba jų **atitikmenys** lietuvių kalba:

(alfa) ir omega; (Sodoma) ir Gomora.

Nemaža gatavų frazių fondo dalį sudaro žinomi literatūros ir meno kūrinių – romanų, filmų, eilių, dainų **pavadinimai**, pačių kūrinių **citatos:**

(kam) skambina varpai; (katinas), kuris mėgo vaikščioti vienas, su (kuo) valgyta druska; (tas) beprotiškas pasaulis; (vien) sculės negana; (ir) aš mažas buvau; (atėjau), pamačiau, nugalėjau; būti (ar) nebūti; (ateina) genijai ir vėl išnyksta; (kol) jaunas, o brolių, sėk pasėlio grūdą; ne tau, (Martynai), mėlynas dangus; (te) visad šviečia saulė; (dar) širdyje ne sutema; (karti), (karti), degtinė (karti); (būna) dienų lyg tyčia; (myliu), noriu, negaliu; vai, (žiba) žiburėlis; (nei) čia buvo, nei čia ką; ašara Dievo (aky).

Čia galėtų priklausyti ir kryžiažodžiuose neaptikto gerai žinomų tekstų dalinio citavimo, aliuzijų ar persakymo pavyzdžiai. Populiarūs kryžiažodžiuose yra ir raiškūs **radio ir televizijos laidų pavadinimai:**

(be) tabu; tai (bent) šeimynėlė; slaptoji (kamera); (svetimo) skausmo nebūna; (dar) ne vakaras; (gamta) – visų namai; (už) kampo.

Sustabarėti linkusios ir plačiai paplitusios **reklamų frazės** ar ištisi sakiniai. Sunku pasakyti, ar jos įsitvirtins ir išliks ilgesniam laikui, bet jau bent tol, kol gaminys yra reklamuojamas, jos žinomos daugeliui kalbos vartotojų, todėl atskiri jų elementai yra nesunkiai atspėjami:

(tik) tak ir tik dvi kalorijos; (išbandyk) savo laimę; vasara – kelionių (metas); mes matome (abi) pasaulio puses; žaisk ir (laimėk); (pirk) prekę lietuvišką.

Prie reklamų šliejasi dažnai jose vartojami žinomi **aforizmai** ar aforizmus primenantys posakiai:

(laikas) – geriausias gydytojas; jaunystė – (kvailystė); meilėje kaip kare – viskas (galima); mylimo (kūno) turi būti daug; (viltis) – kvailių motina; (meilė) – ne seilė.

Riboto variantiškumo yra ir a) **mandagumo frazės:**

(lik) sveikas; (viso) gero; linkėjimas valgančiam (gero apetito); linkėjimas dirbančiam (padėk) Dieve;

kiti įprastiniai kalbos etiketo posakiai b) **linkėjimai, raginimai:**

(auk) didutis, būk gerutis; (dar) po vieną; (į) sveikatą; dar išgerkim (po) taurelę;

c) **perspėjimai:**

(stot), teismas eina; (atsargiai), piktas šuo; (stok) šausiu; (šalin) iš kelio; dink man iš (akių); nestovėk man (ant) kelio; nesimaišyk (po) kojom.

Lietuviškieji keiksmi, pateikiami kryžiažodžiuose kaip stabilūs:

eik (po) velnių; (po) šimts pyptių

arba kintančio antrojo dėmens posakiai:

(kad) tave kur galas; (kad) tave kur kelmai/velniai/griausmas.

Tradiciniai frazeologizmai ir idiomos, dažniausiai somatiniai, kitaip nei anksčiau išvardinti kalbos vienetai, paprastai pateikiami viena sustabarėjusia forma, nors kai kurie jų elementai kinta pagal kontekstą, plg. *įklimpęs (iki) ausų* gali būti ir *įklimpusi, įklimpo, įklimpau*. Spėjimui pateikiami arba tarnybiniai, arba prasminiai jų žodžiai:

liko tik (oda) ir kaulai; (abu) labu tokiu; tai (va) kur šuo pakastas; tamsu, nors pirštu į akį (durk); po manęs nors ir (tvanas); tik (per) mano lavoną; įgrįso iki (gyvo) kaulo; devintas (vanduo) nuo kisieliaus; (iš) pirmų lūpų; (kita) medalio pusė.

Šiek tiek variantiškesni, bet vis vien sustabarėję yra populiariaieji **palyginimai**:

gudrus kaip (lapė); tyli (it) žuvis; (gali) kaip katė; skausmą kaip (ranka) nuėmė; (sveikas) kaip ridikas; (auga), kaip ant mielių; sėdi (lyg) ant adatu; tvirtas kaip (uola); (liko) it musę kandęs; (kaip) iš dangaus nukritęs; kvailas kaip bato (aulas).

4.2 Kalbos specifikos sąlygota frazeologija

Anksčiau pateiktos pastovios žodžių samplaikos, sudarančios kultūros ir istorijos nulemtą konvencinės lietuvių kalbos vartosenos dalį, iš esmės remiasi visiško atgaminimo, citavimo principu. Jie yra ne tiek kalbos ypatumų nulemta, kiek gyvenimo būdo ir kultūros sąlygota kalbos savastis. Toliau bus pateikiami žodžių junginiai ir frazės, labiau priklausantys nuo pačios kalbos, o ne kultūros ar istorijos. Visus juos sąlygiškai galima pavadinti kolokacijomis, t. y. įprastiniais, pastoviais žodžių junginiais (plačiau apie kolokacijas žr. Marcinkevičienė 1995, 1999), nors jie ir apima labai didelę struktūrinę, semantinę ir pragmatinę įvairovę. Kolokacijos čia bus pristatomos pagal jų sustabarėjimo laipsnį ir iš jo plaukiantį variantiškumą, vieno žodžio junglumo ir asociatyvinio ryšio su kitu stiprumą.

Tvirčiausiu ryšiu susijusių žodžių grupę sudaro visad drauge vartojamos ir vieno žodžio funkciją atliekančios įvairioms kalbos dalims priklausančios samplaikos, vadinamos **morfologinėmis samplaikomis**. Kryžiažodžiuose kai kada jos pateikiamos su platesniu kontekstu, palengvinančiu spėjimą. Joms priklauso a) samplaikinės dalelytės:

vos tik, vien tik (tai);

b) prieveiksmiai ir prieveiksminės konstrukcijos:

vos ne (vos), šiaip (sau), kur ne (kur), (be) galo, (be) perstojo, (be) reikalo, (be) tabu, (iš) pradžių, (iš) tikrųjų, dėl (visa) ko (reikšme atsargumo dėlei); čia pat;

c) parodomieji įvardžiai su pabrėžiamuoju *pats*:

susirinko tie (patys) žmonės, (tais) pačiais metais, pats (sau) šeimininkas, (ta) pati melodija, viską sutvarkysiu (aš) pati;

d) neapibrėžiamieji įvardžiai:

čia dar (kai) ko trūksta, ne (bet) kas jai patinka;

e) aukščiausiojo laipsnio prieveiksmiai:

(mažų) mažiausiai;

f) įterptiniai žodžių junginiai:

(duos) Dievas, sulauksim šimto metų; taip (tyčia) (vartojamas susitarimui reikšti vaikams žaidžiant); (mano) manymu; (tarp) mūsų mergaičių; negana (to); (toli) gražu;

g) jaustukai:

(va) taip, (štai) kaip, (tai) bent, še (tau), (ts), patylėk.

Kiek kitokio pobūdžio, tačiau prie morfologinių samplaikų derantys ir kryžiažodžiuose pateikiami yra sudurtinius laikus sudarantys žodžių junginiai:

Ar (esi) buvęs Latvijoje?

Apibendrintą reikšmę turi ir vienažodžiams kalbos vienetams prilygsta ir kai kurie **tautologiniai žodžių junginiai**:

senut (senutėlis); (neis) nè varu varomas; (sakyk) jam nesakęs; (duos) neduos, bet žada; (lauk), kol sulauksi; (šovė), bet prašovė; kiek jam duosi – vis negana ir negana.

Jie nevienodos kilmės, paskirties ir nevienodo sustabarėjimo laipsnio, tačiau panašūs vienu atžvilgiu – yra nesunkiai atspėjami.

Morfologinės samplaikos priklauso vienai kalbos arba sakinio daliai, tuo tarpu kitos kolokacijos yra variantiškesnės ir priklauso sakinių arba žodžių junginių kategorijai. Labiausiai sustabarėjusiais laikytini įvairūs posakiai, kuriems jų būdinga dvinarė rėminė paralelioji konstrukcija. Jie galėtų būti pavadinti **sintaksinėmis paralelėmis**:

kiek (reiks), tiek ir bus; tu man, aš (tau); (nei) tu žinai, nei ką; (ko) norėjai, tą gavai; kiek (yra), tiek ir užtenka; kaip tu (man), taip aš tau; (su) kuo turiu, (su) tuo duriu; (kuo) toliau, tuo gražiau; kuo (tolyn), tuo blogyn; kas (bus), tą ir kirkštysim; (tol), kol gyvas būsiu; (kas) bus, tas bus; (nei) šis, nei tas; kur (tu), ten ir aš; nuo – (iki); (nei) šitas, (nei) kitas.

Daliai jų būdinga ne tik rėminė konstrukcija, bet ir rimas:

tu (sakai), tu žinai; ko (klausi), to negausi; bus laikas, bus ir (vaikas); (kol) laikai, tol ir vaikai; atėjo neprašytas, išėjo (nevarytas); (kiti) metai, (kiti) lapai; atiduos, (kada) lazda žaliuos; po savo stogu visaip (patogu); atšilo oras, pakilo (noras); gyvenimas (toks) mažytis, kad nėra ko varžytis.

Dialoginėms frazeologinėms samplaikoms priskirtinos įvairios šnekamosios kalbos sakinių nuotrupos, sudarančios neskaidomą junginį ir atliekančios pragmatinę funkciją. Tokiomis frazėmis reiškama nuostaba, pasipiktinimas, abejonė, pasibaisėjimas, grasinimas, nuolaida ir panašūs dalykai:

(ir) sugalvok tu man; (bijok) tu Dievo; (aš) tau parodysiu; eik tu (sau); (eik) jau (eik); tu (tik) pažiūrėk; geriau (nė) neklausk; (to) dar betruk; ką tu (sau) manai? (to) dar nebuvo; (baisu) net pagalvoti; (na) jau (na); kur jau (ten); nè už (ką); (nieku) gyvu; ar (tau) galvoj negerai? ir kad man (nė) mur mur; (ką) žmonės pasakys; (kiek) kartu tau sakiau; (tas) tau lengvai nepraeis; (kas) tau darbo? (na), palauk; gal tau galvoj negerai? nenori – kaip sau (nori); nenori – nereikia; (mat) jį galas; (bala) tavęs nematė; tuščia (ju); (bala) žino.

Šios samplaikos ribojasi su daugiažodžiais jaustukais (žr. morfologines samplaikas), joms kaip ir tradiciniams frazeologizmams būdingas nedalomumas, perprasminimas, o jų pragmatinei reikšmei suprasti labai svarbi intonacija.

Kiti kasdienės kalbos posakiai ar frazės gali būti išskaidomi į savarankišką reikšmę turinčius komponentus, kurių dalis duotajame junginyje yra vartojama perkeltinėmis reikšmėmis, todėl visas posakis yra raiškus, vaizdingas, frazeologizuotas:

darbų galo (nematyti); (degu) iš gėdos; (iki) vestuvių užgis; (ne) piniguose laimė; kur (du) – tai ne vienas; nusileisk (ant) žemės; (tik) miręs pailsėsi; (mirsi), o darbų nebaigsi; (tam) ir dantys, kad kramtytum; ieško, (ko) nepametęs; (akim) nemato, ausim negirdi; (tyli) ausis suglaudęs; (mirk) iš juoko; tu man nervus (ėdi); išsižiojo ir neteko (žado); netekau (amo) iš nuostabos; jūs mane (varote) iš proto; aš tave (miniu) geru žodžiu; kodėl tu (paistai) tokius niekus; (du) amžius negyvensi; (pataikė) į dešimtuką; bėga, (net) žemė dunda; dirba (net) išraudęs.

Nors kryžiažodžiuose sustabarėję posakiai paprastai pateikiami sakinio forma, tačiau tik dalis jų yra sustabarėję visa savo apimtimi, kaip kad *darbų galo nematyti, ne piniguose laimė, iki vestuvių užgis*. Kitų nekaitoma tėra tik šerdis, paprastai daiktavardis ir su juo besijungiantis veiksmožodis, kurį galima vartoti viena, keliomis ir visomis įmanomomis formomis. Viena būtojo laiko trečiojo asmens

forma paprastai vartojamas posakis *pataikė į dešimtuką*, nors galima ir pirmojo asmens vartosena: *pataikiau, pataikėme į dešimtuką*. Daugiau kaitybinių variantų turi veiksmažodžiai posakiuose *varyti iš proto, geru žodžiu minėti, žado netekti* ir kai kurie kiti. Galbūt siekiant autentiškos vartosenos, kuri palengvintų spėjimą, dalis frazeologizuotų posakių kryžiažodžiuose vartojami liepiamosios nuosakos forma:

pasipustyk (padus) ir mauk iš čia; (patirk) tai savo paties kailiu; (palik) mane ramybėje; (dėk) centą prie cento; ieškok ir (rasi); (be) reikalo nepraverk burnos; klausyk, ką seni žmonės (sako); nebūk (sau) priešu; daryk kaip (galima), o ne kaip norima; niekada daugiau (taip) nedaryk; žiūrėk (tik) neapsirik; (niekad) nesakyk ne; (kad) pradėjai, tai ir baik; jauskis kaip (namie).

Kitą gana sąlygiškai skiriamą sustabarėjusių posakių grupę galėtų sudaryti iš pirmo žvilgsnio paprasti posakiai, atspindintys kasdienes situacijas ir nūdienos realijas, čia vadinami **kasdieniais posakiais**:

pakėlė šampano (taures); ten (tikras) pragaras; velionio (asmenybė) nenustatyta; pradėkim (viską) iš pradžių; na, (klok) visas naujienas; puodelyje neliko (nė) lašo; kova pačiame (įkarštyje); jis vos (laikėsi) ant kojų; iškrito bloga (korta); darbo – tik (spėk) suktis; (savai) suprantamas dalykas; laiko turiu į (valias); arklys stojasi (piestu); (imk) mane į žmonas; šis žmogus (su) charakteriu.

Šių posakių lietuviškoji kalbinė specifika, atsiradusi dėl veiksmažodžio ir daiktavardžio derinių, išryškėja tik kitų kalbų fone, mat artimas lietuviškajam posakiui, o juo labiau pažodinis vertimas čia neįmanomas, plg., *gerk (iki) dugno* angliškai skambėtų *bottoms up*.

Dar labiau iš konteksto galima išskirti jau nebe posakius, nors kryžiažodžiuose jie ir pateikiami sakinio forma, bet žodžių junginius, atitinkančius tipiškos **kolokacijos** sampratą. Čia jie trumpumo dėlei bus pateikiami veiksmažodžiui antraštine bendraties forma (spėjimui paprastai pateikiama kuri nors kita veiksmažodžio forma, nes daiktavardis geriau implikuoja savo junglumo partnerį):

skusti bulves; semti samčiu; sagstyti sagas; sekti pasaką; vyti šalin blogas mintis; atkakliai siekti tikslo; tenkinti vaiko užgaidas; tėti tėvo darbus; sėdėti kalėjime; žudikus susodinti už grotų; įteikti notą; valyti dantis; sekti paskui; kloti patalą; šauti duoną į krosnį; pase uždėti vizą; dyžti batus; padangėje sukti ratus; sukti akis į šoną; nubauti pinigine bauda.

Čia išvardintos kolokacijos yra objektinės, esama ir subjektinių, kurias natūraliau pateikti kaip kryžiažodžiuose, t. y. esamojo ar būtojo laiko forma:

įsisiurbė (erkė); šaltis (žnaibo) ausis; čiurlena mažas (upelis); (tvenkiasi) lietaus debesys; putoja (alus); jam (sukako) 30 metų; ištiko trauminis (šokas); išsipildė visi (norai); nusikalto, dabar (stos) prieš teismą; pasigirdo (aštri) kritika; užplūdo šilti (jausmai); (kamuoja) nemiga; išsigandus namuose kilo (panika); višta (deda) kiaušinius; vėjas (pučia); vėjas plaukus (kedena).

Veiksmažodžio junginiuose surieveksmiu spėjimui pateikiamas pastarasis, nes yra nuo veiksmažodžio labiau priklausomas, plg:

labai (smarkiai) supykti; (gailiai) verkti; (skaudžiai) gelti (apie uodus).

Kolokacijų, kitaip nei ilgesnių posakių, partnerius atspėti padeda tik vienas arba du žodžiai (ir, žinoma, spėjamam žodžiui paliktų langelių kiekis), taigi kur kas trumpesnis nei anksčiau cituotų posakių ir sakinių kontekstas. Taip yra todėl, kad kai kurių žodžių junglumas yra ribotas, pvz., *nemiga* gali tik *kankinti* arba *kamuoti*, *patalą* galima tik *kloti* arba *taisyti*, o *puodas* gali *virti*, *bėgti*, *svilti*, *sudegti*, todėl norimam kolokatui implikuoti prisireikė platesnio konteksto. Juo ribotesnis kolokato junglumas (*virti* ar *bėgti* gali daug kas, o *svilti* tik *puodas*, *košė* ar dar koks kitas maistas), tuo labiau sustabarėjusi yra kolokacija. Juo labiau ji yra sustabarėjusi, tuo lengviau atspėti vieną jos narį, paprastai mažiau junglų. Štai *s(aulė) šviečia* arba *žeme ridinėjasi*. Pirmasis veiksmažodis yra kur kas junglesnis už daiktavardį (*šviesti* gali daug kas, o *saulė* tik *tekėti*, *leistis*, *užgesti*, *šviesti*, *kilti*, *krypti vakarop*) todėl spėjimui pateikiama mažiau junglaus daiktavardžio pirmoji raidė. Antruoju

atveju turime sustabarėjusią vienakryptę, t. y. iš vienos pusės numanomą kolokaciją, nes žodžių junginys *žeme ridinėtis* paprastai vartojamas kalbant apie *saulę*.

Taigi kolokacijoms priklauso nevienodo sustabarėjimo laipsnio junginiai. Čia, sekant Kjellmeriu (Kjellmer 1991), bus laikomasi trinarės kolokacijų gradacijos ir skiriamos sustabarėjusios, apstabarėjusios ir kintamosios frazės, besusiliejančios su laisvaisiais žodžių junginiais. Tik, kitaip nei Kjellmerio schemeje, sustabarėjusioms frazėms taikomi ne tokie griežti reikalavimai: pakanka, kad bent vienas frazės narys aiškiai implikuotų kitą, nebūtinai kiekvienas. Atitinkamai laisvesnės yra ir apstabarėjusios frazės.

Sustabarėjusioms skirtinos dvinarės kolokacijos, susietos sujungiamuoju ryšiu, kurių vienas narys stipriai implikuoja kitą kaip labiausiai tikėtina galimybė:

budelis ir (auka); (savi) ir svetimi; Elzasas ir (Lotaringija); flora ir fauna; pinigai ar (gyvybė) (tamsioje alėjoje); taip ir/arba (ne); nei didelė, nei (maža); (ikšas) ir igrekas; geografinė platumas ir (ilguma); (kūjis) ir pjautuvas; strategija ir (taktika); veiksmas, lygus (atoveikai); lietuvius vežė ir (trėmė) Šibiran; jis – vyras, ji – (moteris); (šokom) ir dainavom visą vakarą; vaikas (kosti) ir sloguoja; kas geriau: (imti) ar duoti; geriau (kitam) duoti, nei kito prašyti; ryt (poryt) – šiom dienom; aš ir (tu); jis ir (ji).

Esama ir trinarių kolokacijų, reiškiančių baigtinį vardinamųjų elementų kiekį:

vandenyje, žemėje ir (ore); vakar, šiandien, (rytoj); taip buvo, yra ir (bus); pragaras, skaistykla ir (rojus).

Kai kurie žodžiai gali turėti du maždaug to paties dažnumo kolokatus:

(švari, gali būti ir nešvari) sąžinė; (dalinis, g. b. ir visiškas) saulės užtemimas; (beržų, g. b. ir klevų) sula; (romėniški, g. b. ir arabiški) skaitmenys.

Kitų žodžių junginių nariai yra atspėjami dėl pasikartojančių semantinių komponentų, todėl galėtų būti vadinami pertekliniais. Pateiktame junginio naryje esantis bendras semantinis komponentas signalizuoja kitą narį:

(sek) paskui mane (nors gali būti eik paskui mane); mes (kylam) vis aukštyn (nors gali būti mes lipam vis aukštyn); pats laikas grįžti (namo); lauke šalta, įsileisk (vidun); dirbkime (visi) drauge; pasiliko (visam) laikui; (eik), iš kur atėjęs; jam staiga (parūpo) mano reikalai; (niekaip) negaliu šito suprasti.

Daiktavardinės frazės, priklausomai nuo jas sudarančių žodžių junglumo, galėtų būti priskiriamos tiek sustabarėjusioms, tiek ir apstabarėjusioms kolokacijoms. Pirmosioms priklausytų tos kolokacijos, kurių bent vienas narys stipriai implikuoja kitą, nes paprastai tik su juo ir yra vartojamas:

Pitagoro (teorema); brolių Grimų (pasaka); (avarinis) išėjimas; tikimybių (teorija); Brailio (raštas); troleibusų (depas); plūktinė (asla); kramtomoji (guma); Kauno sporto (halė); (pikti) kėsiai; aušta (rytas); skrandžio (opa); (musė) cėcė; (meilė) iš pirmo žvilgsnio.

Apstabarėjusioms kolokacijoms priskirtinos tos daiktavardinės frazės, kurių nariai abiem ar viena kryptimi ne taip stipriai implikuoja vienas kitą *duonos (riekė), pikų (dama), pelno (mokestis)*, todėl galima didesnė junglumo partnerių pasirinkimo laisvė nei tik iš vieno ar dviejų kolokatų:

stiprus vėjo (gūsis); (gamtiniai) ištekčiai; bagažo saugojimo (kamera); polka su (ragučiais); (rasinė) diskriminacija; kiliminė (danga); siūlo (galas); namo (stogas); geneologinis (medis); skaistybės (diržas); čigonų (taboras); (raina) katė; (saulės) zuikutis; (kova) dėl būvio; aktų (salė); cinkuota (skarda); ristas (žirgas); triumfo (arka); laikinoji (sostinė); landšaftinis (draustinis); kritinė (pastaba); priverstinė (pravaikšta); (pilvo) vergas; kiliminė (danga); šovinių (apkaba); vynuogių (kekė); žalia (korta) – šansas gyventi JAV; (opus) klausimas (reikšme svarbus).

Prie apstabarėjusių kolokacijų skirtini ir tie kryžiažodžių sakiniai, kurių trūkstamam nariui atspėti būtinai reikia daugiau nei vieno nario, tikslinančio trūkstamo kolokato vartojimo aplinkybes. Jei kolokatą implikuoja tik vienas junginio žodis, pvz., *čiurlena (upelis)*, tai asociatyvusis ryšys tarp

žodžių yra toks stiprus, kad galima teigti, jog platesnio junglumo žodis įeina į siauresnio junglumo žodžio reikšmę. Dažnai ši semantinė priklausomybė nurodoma ir žodyninėse definicijose ar pavyzdžiuose, plg.: *zylioti* – 1.gyliuoti (apie gyvulius), *atbraila* – išsikišimas, užlenkimas, karnizas: *skrybėlės, krosnies atbraila* (DLKŽ 2000). Tačiau tik palyginti nedaugelis pavienių žodžių aiškiai implikuoja savo junglumo partnerius. Kur kas dažniau prisireikia kelių žodžių, kiekvienas kurių sumažina pasirenkamųjų kolokatų kiekį. Štai *veido* gali jungti su tam tikru kiekiu daiktavardžių (*masažas, spalva, paraudimas ir pan.*), *riebus,-i* – taip pat gali būti daug kas, tačiau sujungus šių dviejų daiktavardžių junglumus trečiojo kolokato spėjimas žymiai palengvėja, – didžiausia tikimybė, kad *riebi veido* bus *oda*. Toliau pateikiami kiti apstabarėjusių kolokacijų pavyzdžiai:

jis tiksliai (vykdo) mano nurodymus; tuoj jis (pakeis) pokalbio temą; reikia (įdėti) daug darbo; už savo klaidas brangiai (mokame); (kovok) už savo teises; vaiką (supa) lopšyje; ar (skiri) juodą nuo balto? (batas) spaudžia koją; puolas (svilo), kol ugniagesiai nukėlė; užėjo šilti (orai); užsimezgė įdomus (pokalbis); (palik) mane ramybėje; viskas eina per(niek); dirbu dviem (etatais).

Reikiamą kolokatą implikuoja papildomas daiktavardinio žodžių junginio narys:

didelė kopūsto (galva); aštri šerno (iltis); platus prekių (asortimentas); plenarinis Seimo (posėdis); supinta stora (kasa); tiksliai gimimo (data); pašlijusi šalies (ekonomika); paskutinis (mados) klyksmas; kova iki paskutinio kraujo (lašo); (karinės) oro pajėgos; jo didelis, tiesiog žvėriškas (apetitas); sužalota krūtinės (ląsta); (dama) su kamelijomis; ties leistina (riba); ilgo nuotolio (bėgimas); bet kuriuo paros (metu); žmogus (prie) pinigų; parduotas (iš) varžytinių; desertui – (plakta) grietinėlė; pasidalykite per (pusę); vandens (iki) kelių.

Kai kada galimi ir kitokie nei kryžiažodžių sudarytojų numatyti ir spėjimui pateikiami kolokatai, bet pateiktieji yra dažnesni, aktualesni šių dienų gyvenime:

(aukšty) kojom; muilo (opera); (ori) prognozė; darbo (drausmė); gūdi (naktis); geležinė (valia); (tautos) išrinktieji; galvijų (banda); spalvų (gama); Žalgirio (mūšis); negyvenama (sala); (savas) kampas; kapo (duobė); lapės (ola); Seimo (narys); namų (ūkis); spygliuota (viela); dantų (pasta); stiklo (tara); (pigi) prekė; bobų (vasara); lietuvių kalbos (gramatika); (istorinė) klaida (plg. padaryta (grubi) klaida); Berlyno (siena); nelaimės (auka); stalo (koja); prietaisų (skalė); laiko (relė); žemės (renta); proto (bokštas).

Trūkstantį kolokacijos narį šiose ir kitose kolokacijose implikuoja ne tik esamo nario ar narių semantika, bet ir gramatinė forma, nes sustabarėjusioms frazėms dažnai būdinga ir stabili gramatika. Štai vienaskaitinė būdvardžio *perlinė* forma implikuoja kolokatą (*vonija*), o daugiskaita *perlinės* – (*kruopos*). Panašiai ir *fizinė (negalia)*, bet *fizinės (jėgos)*, *tramdomieji (marškiniai)*, bet *tramdomas (juokas)*. Šios kolokacijos ribojasi su **kintamosiomis frazėmis** ar net laisvaisiais žodžių junginiais, todėl negalima nubrėžti aiškios ribos tarp skirtingo sustabrėjimo laipsnio kolokacijų, plg.:

kaip (yra), taip gerai; vienaip (sako), kitaip daro; vyras (vyru) nelygu; (tai) manęs neliečia; už (save) neatsakau; (nieko) gero nesitikiu; (pagal) darbą ir užmokestis; buvo (eita) ne tuo keliu; (to) buvo galima tikėtis; užėik (nors) trumpam; daryk, kaip (nori); kas tu (man), kad nurodinėtum; toks jau mano (likimas); kiekvienas turi savo (stilių).

Du paskutiniai posakiai, nors ir dažni, tačiau ganėtinai laisvi, nes vietoj *likimo* gali būti pavartotas bet koks kitas abstraktus daiktavardis – *sprendimas, požiūris, nusistatymas* ir pan. Taip pat vietoje *stiliaus* gali būti *nuomonė, požiūris* ar dar kaip nors kitaip. Vadinasi, ryšį tarp žodžių čia lemia ne kas kita kaip tik dažnesnė vartosena, ne semantika, ne leksinė dermė ar kalbos junglumo dėsniai.

Toliausiausiam skalės gale yra **kintamosios frazės**, kurių ėjimą drauge lemia situacija, o jų nariai dažniausiai gali būti pakeisti kitais, sinonimiškais. Riba tarp jų ir laisvųjų žodžių junginių sunkiai nustatoma:

karstą nunešė į (kapines); ant tėvo (kapo) padėjau gėlių; naktį stipriai (šalo); įkalta į sieną (vinis); žmogus (neturi) gyvenimo tikslo; (šlama) lapai vėjui pučiant; paukščiai (išskrenda) į šiltuosius kraštus; šuo pradėjo smarkiai (loti); nulūžo karvės (ragas); nulaužta beržo (šaka); jos puiki (figūra); buria iš (kavos) tirščių; vakar (snigo) dideliais kąsniais; mums (teko) ilgai laukti; (trenkė) durimis ir išėjo; (uždaryk) duris iš kitos pusės; (vos) spėjau į traukinį; apie (tai) net ir negalvok; (nepyk), aš tik

pajuokavau; (matom), kas iš to išėjo; visi (daro), kas ką nori; (geram) žmogui nieko negaila; pavyko iš (pirmo) karto; (Lietuva) – Marijos žemė; (mis) Lietuva; (top) modelis; (metal) laužas; garbės (žodis); likimo (ironija).

Čia, kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, įeina ilgelesnės veiksmožodinės ar trumpesnės daiktavardinės frazės bei dažniausiai užduodami klausimai, kurių klausiamieji žodeliai lengvai numanomi iš konteksto, ar frazės su galimu tik vienu tarnybiniu žodžiu:

(kelinta) dabar valanda; (kas) tau atsitiko; (kada) pareisi namo; (ko) nori iš manęs; kas tau s(akė); (ar) nepamiršote išjungti lygintuvo; (kas), kur, kada; (ar) vyras mirė; (ar) saga ištrūko; bėga (iš) pamokų; prisivalgiau (iki) soties; ar tau (dar) negana.

Taigi kryžiažodžių frazeologija apima visą nevienodu laipsniu sustabarėjusių posakių ir frazių skalę nuo cituojamų, iš atminties atgaminamų patarlių ir priežodžių, tautosakos ir etiketo frazių bei posakių, sentencijų, pavadinimų, citatų, aforizmų, tradicinių frazeologizmų per morfologines samplaikas, tautologinius ar šiaip kasdienės kalbos posakius, dialogines frazes link sustabarėjusių, apstabarėjusių ar kintamųjų kolokacijų, besiribojančių su laisvaisiais žodžių junginiais. Visai jai, kad ir kokia įvairi ji būtų, būdingas vienas bendras bruožas – dėl kalbos ar nekalbinės tikrovės atsiradęs daugiažodžių kalbos vienetų (sakinių, konstrukcijų ar frazių) vartojimo pastovumas ir iš jo einanti galimybė atspėti trūkstantus narius.

5. Išvada

Remiantis gausiais ir įvairiais panoraminiais kryžiažodžiuose spėjimui pateikiamais posakiais bei frazėmis, galima suvokti sustabarėjusių ar apstabarėjusių kalbos vienetų apimtį ir pobūdį. Tradiciškai suvokiama frazeologija čia sudaro kiekybiškai ir kokybiškai nedidelę pastoviųjų žodžių junginių, konstrukcijų ir sakinių dalį. Todėl atsižvelgus į frazinę kalbos pobūdį bei dabartinės lietuvių kalbos vartojimo ypatumus siūloma praplėsti tradicinę frazeologijos sampratą į ją įtraukiant visiškai iš atminties atgaminamus kalbos vienetus iš vienos pusės ir įvairaus sustabarėjimo laipsnio kolokacijas iš kitos. Taip suvoktą frazeologiją sietų vienas bendras požymis – įvairios apimties kalbos vienetų (frazių ar posakių, žodžių junginių ar sakinių) vartojimo pastovumas. Kiti požymiai – reikšmės vientisumas, perprasminimas, vaizdingumas skirtų tradicinę frazeologijos centrą nuo šių požymių neturinčios periferijos.

Sutrumpinimai

DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. V. 1994.

DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V. 2000.

KTŽ – Kalbotyros terminų žodynas. K. 1990.

LK – Lithuanian grammar. V. 1997.

SČFI – Slovník česke frazeologie a idiomatiky. Praha. 1983-1994.

Literatūra

Balkevičius, 1998 – Balkevičius J. Lietuvių kalbos predikacinių konstrukcijų sintaksė. Vilnius. 1998.

Barauskaitė, 1995 – Barauskaitė J. Leksikologija. Lietuvių kalba, red. K. Župerka. 1995. T. I. P. 4-78.

Galnaitytė ir kt., 1989 – Galnaitytė E., Pikčilingis J., Sivickienė M. Žodyno sandara. Mokyklinis lietuvių – rusų kalbų frazeologijos žodynas. K. 1989. P. 5-8.

Jakaitienė, 1980 – Jakaitienė E. Lietuvių kalbos leksikologija. Vilnius. 1980.

Katiliūtė ir kt., 1999 – Katiliūtė R., Labutis V. Žodyno lietuviškosios dalies rengėjų pratarmė. Anglų – lietuvių kalbų kasdienių frazeologizmų žodynas. V. 1999.

- Kjellmer*, 1991 – Kjellmer G. A Mint of Phrases. *English Corpus Linguistics*, ed. by Aijmer K., Altenberg B. London and New York. 1991. P. 111-128.
- Labutis*, 1998 – Labutis V. Lietuvių kalbos sintaksė. Vilnius. 1998.
- Lipskienė*, 1979 – Lipskienė J. Įvadas. Lietuvių kalbos somatiniai posakiai. V. 1979. P. 9-22.
- Manseris*, 1999 – Manseris R. H. Įvadas. Anglų – lietuvių kalbų kasdienių frazeologizmų žodynas. V. 1999. P. 5.
- Marcinkevičienė*, 1995 – Marcinkevičienė R. Kolokacija: tyrimo objektas, aspektai, metodai. *Lituanistica*. 1995. Nr. 2(22). P. 40-54.
- Marcinkevičienė*, 2000 – Marcinkevičienė R. Tekstynų lingvistika (teorija ir praktika). *Darbai ir Dienos*. 2000. Nr. 24. P. 7-64.
- Moon*, 1995 – Moon R. Introduction. *Collins Cobuild Dictionary of Idioms*. London. 1995. P. iv-vii.
- Nattinger et al.*, 1992 – Nattinger J. R., DeCarrico J. S. *Lexical Phrases and Language Teaching*. Oxford. 1992.
- Palionis*, 1985 – Palionis J. Kalbos mokslo pradmenys. V. 1985.
- Paulauskas*, 1977 – Paulauskas J. Įvadas. Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas. K. 1977. P. 5-9.
- Pikčilingis*, 1975 – Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. T.2. V. 1975.
- Sinclair*, 1996 – Sinclair J. McH. The Empty Lexicon. *International Journal of Corpus Linguistics*. 1996. No 1(1). P. 99-120.
- Sinclair*, 1999 – Sinclair J. McH. The Lexical Item. *Contrastive Lexical Semantics*, ed. by E. Weigand, vol. 17. *Current Issues in Linguistics Theory*. Amsterdam/Philadelphia. 1999.
- Valeckienė*, 1998 – Valeckienė A. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius. 1998.
- Vaitkevičiūtė*, 1998 – Vaitkevičiūtė V. Pratarmė. Posakių ir žodžių žodynas. V. 1998. P. 7-13.
- Vosylytė*, 1985 – Vosylytė K. B. Pratarmė. Lietuvių kalbos palyginimų žodynas. V. 1985.

Rūta Marcinkevičienė

Traditional phraseology and other frozen linguistic units

The paper deals with the concept of phraseology as it is perceived in the Lithuanian linguistics and reveals some inadequacies in its interpretation by various authors. It argues that the concept should be broadened in order to encompass collocations on one side and a variety of citations on the other. The argument is based on a variety of frozen and therefore partly predictable linguistic units that are presented in popular crosswords. These units comprise proverbs, saying, citations, idioms and phraseological units, morphological polywords, tautologies, lexical phrases and collocation ranging from fossilized to variable phrases. Frozen linguistic units are classified from the point of view of their stability, structure, semantics and pragmatics. An overview of terminology used for phraseological and other frozen linguistics units of various types in linguistics is presented together with the suggestions for prevailing terms.